TEKERLEMELERİN KÖKENİNDE ŞAMANİZM UNSURLARI

Doç. Dr. Ali DUYMAZ

Son yıllarda şamanizm üzerinde dünyada ve ülkemizde yapılan çalışmalar yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Bu çalışmalarda dikkati çeken nokta şamanizmin animizm temeline dayandığıdır. Ünlü İngiliz antropologu Edward Tylor (1832-1917) sihrî ve dinî düşüncenin ilk dönemine animizm (canlıcılık) adını vermiştir. Kelimenin Yunanca karşılığı olan "anima", can anlamına gelmektedir. Tylor'a göre can ya da ruh düşüncesi evrenseldi ve ilkel insan sadece kendisinin değil, hayvan ve bitkilerin de bir canı olduğuna inanmaktaydı. Hatta taşlar, silahlar, yiyecek ve süslerin bile ruhu vardı. İlkel insan, bu tasavvurlara özellikle ölüm ve rüya tecrübeleriyle ulaşmıştır. İnsanın ölümü tabiî bir son olarak görmediği malûmdur. Bu tabiî bir tavırdır. Çünkü ilkel insan, "eceliyle ölme" gibi bir lükse sahip olamayacak derecede tehlikeler içindeydi. Ölüm korkusunun yanına rüyalar karşısında duyulan hayret duygusu da eklenince insanoğlu bu tecrübelerden animizme ulaşmıştır. Yani ilkel insan, canlı veya cansız her varlığın içinde bir ruhun ya da gizli bir hayatın bulunduğu inancına böylece sahip olmuştur. Ona göre kendi dışındaki dünya hissiz ve ölü değildi, canlıydı. Bu itibarla dağlar, ırmaklar, ağaçlar, kayalar, güneş, ay ve yıldızlar bir ruha sahip mukaddes varlıklar olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu nesneler içerilerinde olan ve görünmeyen ruhların dışa vurmuş şekli, yani zahiri olarak kabul edilmekteydi. Bu mukaddesler bazen tanrılar veya periler olarak tasavvur edildi. Böylece bir nevi din teşekkül etti. Tabiat ise bu mukaddeslerin sistemli bir toplamı idi.

İlkel insan semavî, dünyevî, seksüel, hayvanî, beşerî ve ilahî özellikler taşıyan bu varlıklara tapınmayı tercih etti. Semavî varlıklar güneş, ay, yıldızlar gibi gökyüzü cisimleriydi. Dünyevî varlıklar ise başta toprak ve taş olmak üzere yeryüzü şekilleriydi. Hayvanlarla ilgili tapınmalar totemizmi doğurmuştur. Beşerî unsurlar ise atalara ve ölülere tapınma olarak değerlendirilebilir. Bütün bunları soyut varlıklar halinde tasavvur etme ise tanrılarla ilgili tapınmaları teşekkül ettirmiştir.

Böyle bir din geliştiren ilkel insan, bütün bu varlıklarla belirli ilişkiler geliştirmişti. Onlardan yardım ummak ve onların tehlikelerinden korunmak istediği safhada sihrî uygulamalar devreye girmiştir. Sihrî uygulamalar ise varlıkları ruhları vasıtasıyla etkileyeceğine inanılan veya onlara taviz olarak değerlendirilebilecek tavır ve davranış biçimleriydi. Sihrî uygulamaların temel iki özelliği taklit ve temasa bağlı olmalarıydı. Sihrî uygulamaların bir diğer yönünü ise dualar, formüller ve ayinler oluşturmuştur.

Bu dinin iki boyutu vardır: Mit ve tabu. Mit, bu davranışları ve tasavvurları düzenlerken tabu, yasaklar sistemi getiriyordu. Bunları düzenleyenler ve yürütenler ise din adamları, başka bir ifadeyle şamanlardı.

İlk insan bir hayvanın hareketini ve yaşamasını içinde onu hareket ettiren ve yaşatan küçük bir hayvanla, insanı da aynı şekilde küçük bir insanla açıklamış, buna da "ruh" adını vermiştir. Yani ona göre her canlının içinde onu hareket ettiren ve yaşatan küçük bir modeli yer almaktaydı. Bu ruh bazen bedenden farklı bir yapı gösterebiliyordu. Mesela insanın ruhunun bir kuş olarak tasavvur edilmesi gibi… Uyku veya ken-

dinden geçme hâli bu ruhun geçici, ölüm ise daimi yokluğuyla izah edilmektedir. Rüya uyuyan insanın ruhunun bedenden çıkıp gezmesi ve bu arada gördüğü şeyler olarak yorumlanmaktadır. Bu bakımdan uyuyan insanın ani hareketlerle uyandırılmaması ve rahatsız edilmemesi gerekmektedir. İnsan veya hayvan hayatı işte bu ruh vasıtasıyla korunmaya çalışılır. Yani ruhun bedenden ayrılmasını engellemek gerekmektedir. Ruhlar; cinler, hayaletler, büyücüler veya bazı insanlar tarafından da bedenden çıkarılabilir.

İlkel insan ruhun bedeni terk etme yollarının ağız veya burun gibi doğal açıklıklar olduğunu tasavvur etmektedir. Hayatı korumak için de tabular konmuştur. İlkel insan canlının gölgesini veya aynadaki yahut sudaki aksini de ruh olarak değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu bakımdan gölgenin veya aksin de korunması gerekmektedir. Bir evdeki ölümden sonra aynaların ya da parlak cisimlerin üzerini örtülmesi ölünün ruhunu diğer ruhları rahatsız etmemesi veya götürmemesi amacına yöneliktir. Daha sonraki devirlerde resim veya fotoğraflar da ruh olarak değerlendirilmiştir[1].

Şamanizm aslında uygulamalı animizmdir, yani pratik bir canlıcılıktır. Çünkü tabiat, tanrıları ve ruhlarıyla canlıdır ve evrenin bütünü ancak birbirine bağlı olarak kavranabilir. İşte şamanlar bu kavramayı üst düzeyde gerçekleştirebilen yapılarıyla ruhlar ve tanrılarla insan arasındaki ilişkiyi sağlayan arabulucular dır. Şamanı, bu canların, ruhların ve tanrıların dünyasını kavrayabilen ve esrime (aşkın) halindeyken onlar arasında dolaşabilen, olağanüstü evrene ilişkin özel bilgiler edinebilen bir kişi olarak tanımlayabiliriz. O her zaman insan varlığının tabiatından kaynaklanan tehlikelere, insanları tuzağa düşürmeyi bekleyen esrarengiz güçlere ya da hastalıklara, felaketlere, talihsizliklere karşı uyanıktır. Şamanın çift yönlü bir arabulucu ve görüşmeci olduğunu da belirtmek gerekir[2].

Bu genel bilgilerden sonra Türk şamanizmiyle ilgili değerlendirmelere geçmek istiyoruz. Yakut şamanizminde ruhun hayvan şeklinde tasavvuru dikkati çekmektedir. Yakutça'da "ije kııl" veya Z. Gökalp'ın ifadesiyle "iye kila" yani "ana hayvan", Kazak-Kırgızlarda "arvak-eş", Altay'da "yula", Kaşgarlı Mahmut'ta "peri-eş" adı verilen bu ruhlar genellikle hayvan suretindedirler. Animizmin bir yansıması olan bu dış ruh, genellikle hayvan (tilki, boğa, kurt, ayı, geyik, kartal vs.) şeklinde tecessüm eder. İslamî dönem evliya menkıbelerinde de hayvan donuna girme şeklinde bu inanışın izleri devam etmiştir.

Bir şaman efsanesine göre Abakanlar ile Uryanhalar'ın şamanları boğa suretinde mücadele etmektedirler. XIX. yüzyılın ortalarında yaşadığı belirtilen Abakanlılar'ın meşhur şamanlarından Topçan hakkında anlatılan şu efsane ilgi çekicidir.

Topçan, bir gün merasim sırasında Kiçik Dağ denilen dağda iki boğanın boynuzlaştığını görür. Bu boğalardan biri kara, diğeri de gök renkli boğadır. Gök boğa kara boğayı öyle hırpalamıştır ki, zavallı bayılacak haldedir. Topçan ona acır ve gök boğayı okla vurur. Gök boğa kurt suretine girerek güneye doğru kaçmağa başlar. Kara boğa ise "- Ey atam şaman Topçan! Ey anam şaman Topçan!" diyerek batıya doğru gider. Meğer, bu kara boğa da Uryanhalar'ın şamanı imiş[3].

Şamanın ruhu (ije kııl, yula, tın, arvağ) bir yönüyle animizmi, diğer yönüyle ise totemizmi ilgilendirmektedir. Yakut inancına göre "ije kııl" ölürse şaman da ölmektedir. Şamanların mücadelesi de bu ana hayvanlarla olmaktadır. Bu eş-ruhlar Kazak-Kırgızlar arasında "arvağ" olarak anılır. Kaşgarlı Mahmut'ta ise "eş" kelimesi aynı anlamdadır[4].

Şamanizm hakkında bu genel bilgileri verdikten sonra kısaca tekerlemelerin menşei meselesine de temas etmek istiyoruz. Tekerlemelerin kökeni ve teşekkülü hususunda pek fazla araştırma yapılmamıştır. Bu konuda fikir ileri sürenlerden Şükrü Elçin; *"bazı şaman dualarının kutsî değerleri ile sihir güçlerini kaybederek tekerlemelere bir bakıma zemin teşkil*

ettiği söylenebilir" diyerek Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'dan örnekler verir[5]. Bu görüşe göre bir takım tekerlemelerin kökenleri çok eski şaman dualarına, özellikle İslâm öncesi dinî törenlerde söylenen sözlere kadar uzanmaktadır. P. Naili Boratav da "*Bir takım Türk oyun tekerlemelerinin ise kökenleri, çok eski dualara, belki islâm öncesi din törenlerinde yer alan kutlu bilinmiş sözlere çıkar*" diyerek bu görüşe yakın ifadeler kullanmaktadır[6]. Bunu bilhassa Türk dünyasında hala yaşamakta olan ve tabiat güçleri ile hastalık ve felaketleri savmak için söylenen tekerleme örneklerinde görmekteyiz. Kırgızlar, Kazaklar, Tatarlar, Özbekler ve Türkmenler gibi bugün İslâmiyet'i kabul etmiş kavimlerde eski kam, baksı, şaman gibi pek çok özelliği bünyesinde barındıran bakıcıların hastalık sağaltmak için okudukları duaların izlerini bulabilmekteyiz. Ayrıca bu tip tekerlemeler günümüzde de varlığını sürdürmektedir. "Arbav", "ırım sanavacı", "im-tom", "efsin-töfsin" gibi çeşitli adlarla anılan bu tür tekerlemeler, "yer ve su iyesi"ne kurban adamaktan zehirli hayvanlardan korunmaya kadar pek çok fonksiyonuyla çocuklar arasında da olsa hayatiyetini sürdürmektedir. Elbette ki bu tabiatla iç içe yaşayan eski insanın *kelam*ın gücüyle tabiattan gelecek tehlikelere karşı kendini koruma duygusunun bir tezahürüdür.

Tören tekerlemeleri, eski inanışları en fazla yaşatan tekerlemelerdendir. Tabiat güçlerini ve varlıklarını sözle etkileme esasına dayalı inançların izlerini taşıyan bu tür tekerlemeler, törenlerde sergilenen bazı oyunlarla birlikte değerlendirilmektedir.

Altay şamanizminde Yayık, vasıtacı ruhlar arasında ilk sıradadır. Ülgen'in vücudundan bir parça olup semavî bir ruhtur. Gayesi Ülgen'le insan arasında vasıtalık yapmaktır. Altaylılarca sayılan, hürmet edilen bir ruhtur. Altaylılar ilkbaharda davarların ve kısrakların ilk sağılan sütü ile bulguru karıştırıp lapa (potka) yapıp Yayık'a saçı saçarlar. Bu merasime "yayık kaldırma (yayık çıgarar)" denir. Bu merasimde gelecek yıl için lütuf ve ihsan temenni edilir[7]. Botka geleneği bugün de değişik şekillerde devam etmektedir. Tatarlar arasında yağmur yağması için "yañgır botkası" adı verilen bir tören düzenlenir. Buna göre yağmur yağması için su kenarına giden insanlar su botkası (çorbası) pişirip yerler ve kalan çorbayı "su iyesi"ne sunmak gayesiyle suya dökerler. Bu sırada da bir takım tekerlemeler söylerler:

"Yañgırkayım, yav, yav, yav! / İlge açlık kilmesin / Açtan halık ülmesin / Çuma çiri yörmesin / Yañgırkayım, yav, yav, yav / İgin-aşlık küp bulsın / Başakları tuk bulsın / Kiben-eskirt zur bulsın / Yañgırkayım, yav, yav, yav / Kara sarık suyarmın / Botın sina kuyarmın / Sötle sıyır abzarda / Bar da bulır yavganda / Yañgırkayım, yav, yav, yav"[8]

Ayrıca "karga botkası" adlı bir tören de dikkati çekmektedir. Bu törenlerde kışın bitip yazın gelişiyle ilgili uygulamalar vardır. Yeni yıl törenlerinde "tilev cırları" (dilek şarkıları) söylenmektedir. Bu törenlerde yerden bolluk, gökten yağmur, güneşten sıcaklık, tabiattan bereket, halka tokluk, aileye mutluluk dileme söz konusudur. Bu sözleri "kilev kartları" söyler. Bir örnek:

"Nardugan nardugan / Nardugan hucalar / Kotlı, möbarek bulsın / Tormış tügerek bulsın / Mal-tuarıgız artsın / Kolınnarıgız çapsın / İginnerigiz bik uñsın / Kükey kibik tuk bulsın / Nardugan nardugan"[9]

Karga botkası denen geleneğin adında karga olması, kışın bitip baharın gelişini müjdeleyen kuşun karga olmasına inanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu törende ritüel oyunlar, şarkılar ve tılsımlı sözlerle soğuk kışın gitmesi ve sıcak yazın gelmesi için tabiat güçlerine yalvarılır. Kırda pişirilen botka (lapa, çorba)yı yere serpip "yer ana"ya hürmet ve kötü ruhları kovma amaçlanır:

"Karga eyte: karr karr / Tuyım citti, barr barr / Yarma kükey alıp bar / Söt, mayıñnı salıp bar / Epey, itiñ tagıp bar / Barr barr barr"[10]

Dobruca Tatarları arasında da bu "botka" gelenekleri vardır. Bunlarda

çocukların söylediği bir "bala manzumesi" şöyledir:

"Bödene botka pişirgen / Börigin otka tüşirgen / Alayım alayım degemde / Parmakşıgın pişirgen / Kıywaldı kıywaldı / Balalarıñ cel aldı / Capeşkemni sel aldı / Cartı ötmegim it aldı / Kölegimni bit aldı"[11]

Animist anlayışın tesiriyle hayvanlarda "ruh" olduğuna ve bu ruhun da bir iyesi olduğuna inanan insanlar, bu ruhu ve iyesini sözün gücüyle etkilemeye çalışmışlardır. Kazakların "büyi" dedikleri bir cins kertenkeleye karşı söyledikleri;

"Büyi, büyi, büyi şık / Izgarıñdı caymay şık / Otız omurtkadan şık / Kurık kabırgadan şık / Meniñ atım Nayman-dı / Tuv biyeniñ etine / Tuvrap berseñ toyman-dı / Endi seni koyman-dı"[12]

Türkmenler'in yine "büyi"ye karşı söyledikleri;

"Hay geldi huy geldi / Kara çonok koy geldi / Ayağının tozu geldi / Pigamberin kızı geldi" sözleri hep animist anlayışın günümüzde devam eden izleri sayılmalıdır[13]. Bu gibi etkili sözler tabiat varlıklarının "ruhu" veya "iyesi"ne hitaptan başka bir şey değildir. Bu tip dua niteliği taşıyan tekerlemeler özellikle Orta Asya Türk toplulukları arasında bütün canlılığıyla yaşamaktadır.

Kökleri itibariyle şamanizm zamanına ulaşan hurafeli geleneklerin çeşitli örnekleri vardır. Bunların geleneksel kalıba sokulmuş sözler şeklindeki kısmına Tatarlar arasında "ırım", "im-tom" veya "efsin-töfsin" adları verilmektedir. Bunlar tılsımlı sözlerdir. Tabiat güçlerini, afet ve felaketleri ve hastalıkları önlemede kullanılırlar. Şamanizmin kalıntıları olan bu sözleri "imçiler" ve "baguvçılar" söylerler. Bunlar halk şiirinin de ilk örnekleridir. Tatarlar arasında "yılan tili" adıyla geçen şu tekerleme yılandan korunmak için söylenmiştir: *"Çenki çenki çenki yılan / Çenki başlı kara yılan / İrte toman kiç toman / Sin timesen min timem / Kara yılan kit yılan / Tfu!"*[14].

Kazaklar'ın hayvanlarla ilgili tekerlemelerin bir kısmına da geniş anlamda ezgili söz anlamına gelen "öleñ" dedikleri dikkati çekmektedir. Kazaklarda "Tört tülik mal cayındağı şığarmalar" (Hayvanlar hakkındaki eserler) adı da verilen ve "öleñ"lerin bir çeşidi olarak nitelenen tekerlemelerden bir örnek aşağıdadır. Bu örnek Anadolu'da "Alageyik" veya "İnek" tekerlemelerinde gördüğümüz zincirleme tekerlemelere benziyor: *"Tüye tüye tüyeler / Tuzıñ kayda tüyeler? / Balkan tavdıñ basında / Baldı koyan kasında / Enip kettim eñiske / Koynım toldı cemiske / Cemisimdi cerge berdim / Cer cuvsanın berdi / Cuvsanın men koyga berdim / Koy magan koşakanıñ berdi… / Muz suvın berdi / Suvın kara sıyırga berdim / Kara sıyır sütin berdi…"*[15].

Kazakça'da "arvağ" şeklinde kullanılan (ervah: ruh'un çokluğu) kelimeyi görürüz, ancak ruh kelimesini teklik olarak görmemekteyiz. A. İnan, bunu eski Türkçe'de efsun, sihrî kuvvet manasına gelen "arbag" kelimesine benzediği için yayıldığı kanaatindedir[16]. Al karakurt denilen örümceğe benzer bir zehirli böceğe karşı Kazaklar'da şu "arbav" söylenir:

"Ay, kay mekri, kay mekri, / Cılan mekri, şayan mekri, / Külli, külli, külli meken, / Külli er murıt, / Ezger, müzger, / Ciya-ciya, para-para… / Şık, teñiriden parman keldi!"[17]

Yılan sokunca Kazaklar'ın söylediği "arbav" ise *"Ker, ker, ker cılan / Kerege bastı mer cılan / Bir cılan bar-sum cılan / Bir cılan bar-sur cılan / Bir cılan bar-ceti cılğı tuv cılan / Kuralay tavdıñ basınan / Kuvıp kelgen, kuv cılan / Paygambardıñ deminen / Degelek keldi, şık cıldam!"* şeklindedir[18].

Türkmenler'in aydım dedikleri şarkıların bir kısmı da tekerlemeye yakınlık göstermektedir. Mesela *hörele köşek* adı verilen ve develerin sütünü sağmak maksadıyla onları razı etmek için söylenen aydımlar ile *darayı donlım* denen ve koyun sürülerine bakmak için söylenen aydımlar böyledir[19]. Hayvanlara tesir etmek için söylenen bu "sanavaçlar"a bir örnek: *"Hörele gubam hörele / Hörelemeseñ bozlama / Gören tagtıñ gözleme / Tagtı-rovan tagtıñ bar / Ala üypden nogtañ bar / Örkücine el yetmez / Baha-*

sına pul yetmez / Ayrıl onuñ yanından / Özüm sagayın düyeni"[20]. Bazı "sanavaç"lar da hayvan adlarıyla ilgilidir. Şu "sanavaç", aşağıda verilen Azeri tekerlemesiyle çok benzerdir: *"Şagal şagal şadıbeg / Doñuz doñuz dodubeg / Yolbars biziñ yapımız / Gaplañ biziñ gapımız / Yılan biziñ gamçımız / Tomzak biziñ toyçımız"*[21]. Suya girmeyle ilgili sanavaçlarda sözün gücüyle tabiat hadiselerine tesir etmenin mümkün görüldüğü animistik görüşler vardır. Suya girileceği sırada suya girilen yerin her tarafına bir tezek atılıp zararlı hayvanların ve tehlikelerin uzaklaşması için şu sözler söylenir: *"Gündogarı palan / Günbatarı palan / İlerisi palan / Gayrası palan / Yılan / İçyan / Şu ortada bolsañ çık / Hanın oglı (gızı) suva düşcek"*. Sudan çıktıktan sonra da iki eliyle kulaklarını tutan çocuklar şu "ırım sanavacı"nı söylerler: *"Ak kebelek / Gök kebelek / Gulagımıñ suvun sor kebelek"*[22].

Azerbaycan'da da "uşag neğmeleri"nin bir kısmı "heyvanlara ve guşlara dair"dir. Mesela tilki için söylenen *"Tülkü tülkü tünbeki / Guyrug üste lünbeki / Aslan ala ağamız / Gaplan gara gağamız / Horuz bizim mollamız / Çaggal bizim çavşımız /... / Ayı ahmag / Donuz tohmag / Gurd ulavuş / Çaggal çavuş / İlan gamçı / Tısbağa çanag / Biz ona gonag"* şeklinde tekerleme buna bir örnektir[23].

Anadolu'da bu geleneğin bazı izlerine rastlamak mümkündür. Mesela Sivas civarında köpeklerin ısırmasını önlemek maksadıyla okunan duamsı bir tekerleme şöyledir: *"Karşıdan gördüm geldim / Kalbine girdim geldim / Hazret-i Ali'nin mührünü / Ağzına vurdum da geldim"*. Yine Sivas'ta civcivleri yemesinden korkulan ve hel adı verilen yırtıcı kuşları uzaklaştırmak için *"Heeel heel / Kanatları tel tel / Burda cücük yok / Kayseri'de çok çok"* şeklinde bir tekerleme söylenir[24]. Balıkesir ve çevresinde gök yüzünde leylek gören çocuklar şu tekerlemeleri söylerler: *"Leylek leylek lekirdek, hani bana çekirdek, çekirdeğin içi yok, sarı kızın saçı yok"*; *"Ak baba leylek, hani bana gömlek, gömleğin ucu yok, sarı kızın saçı yok."*; *"Leylek leylek havada, yumurtası tavada, gelmiş bizim hayata (sofaya), hayat kapısı kitli, Ömer'in başı bitli"*[25].

İnsanoğlu geleneksel sağaltma metodlarında da "söz"ün gücünden de istifade etme yoluna gitmiştir. Büyüsel bir işlem olarak taklit ve temas gibi harekete dayanan büyüsel işlemlerin yanında "söz"ün gücünden de istifade edilegelmiştir. Birer tekerleme özelliği gösteren bu sözler, çeşitli hastalıkların etrafında kümelenmiştir. Şamanizmde hastalıkların da ruhları olduğuna inanılmaktadır. Böyle bir efsane şöyledir:

"Çiçek hastalığı zamanlarıydı. Bir Yakut şamanını hastalara kamlık yapması için çağırdılar. Kardeşi bu şamanı fikrinden vazgeçirmek için dedi:

-Sen gel çiçek hastalığıyla, bu şer ruhla dövüşme!

Ancak şaman kardeşinin sözlerine kulak asmadı. Çiçek hastalığıyla döğüşmeye karar vermişti.

Şaman çiçek hastalığıyla dövüşmeye gitmeden önce karısına kapıdan bakmaması için sıkı sıkı tembihte bulunmuştu.

Şaman ile çiçek ruhunun dövüşmesinden öyle dehşetli sesler geliyordu ki, kadın sonunda dayanamadı ve evin kapısını açtı. Baktı gördü ki, iki öküz birbiriyle kafa kafaya vuruşuyor.

Kapı açılınca gıcırtı sesine şaman başını azıcık yana çevirmişti ki, fırsat kollayan rakibi boynuzunu onun boynunun köküne sapladı.

İki üç gün sonra şaman öldü."[26]

Anadolu'da etrafında en fazla tekerleme söylenen hastalık nazar denilen göz değmesidir. Nazar değdiğine inanılan çocukları sağaltmak için tütsüleme, kurşun dökme, ateşe üzerlik serpme gibi pratikler yapılırken bazı tekerlemeler de söylenir: *"Kara göze, azara bozara, göz edenini gözleri bozara..."* (K. Maraş); *"Esen estik, besen bestik... Yahşi dilden, yaman özden, dakkilgan nazara, bozara, nazar edenin gözleri bozara"* (K. Maraş); *"Nazara mazara, oğluma (kızıma) nazar edenin gözleri bozara... kiş... kiş... Anam bak üzerlik nasıl çatırdıyor... Çocuğa nazar etmişler gözleri çıksın"* (G.Antep); *"Üzerliksin havasın, yetmiş iki derde devasın..., üzerlik, yüz bin erlik, gitsin sayrılık, gelsin sağlık"* (Şarkikaraağaç / Isparta); *"Üzerliksin, her derde deva-*

sın…, üzerlik demişler senin adına…, çıksın çocuğumun ağzından, kasığından…, elemtere fiş, gözlere demir şiş…, çörek otu patlasın, çocuğuma nazar edenler çatır çatır çatlasın…" (Eskişehir)[27]; *"Yedi yüzerlik, bir güzellik, gelsin sağlık, getsin sağlık, ak göz kara göz, Allah kem gözden saklasın, emi semi kefareti budur"* (Isparta)[28].

Sivas'ta dabaz (kurdeşen) denilen alerjik hastalığa yakalananlar için yapılan sağaltma işleminde de tekerlemelere müracaat edilir. Hasta, Güdük Minare yatırı etrafında yedi defa döndürülürken şu tekerleme söyletilir: *"Ben dabaz oldum / Oynamaz oldum / Sağıma soluma / Dönemez oldum"* [29]

Gagauzlarda ise nazar için söylenen tekerleme şöyledir: *"Oklamış betfalı / Kara gözlü kömür üzlü / Bakışı kurusun / Gözü aksın lafı bitsin / Nazar tütsün / Agnildan daaya taşa gitsin / (Esnemek) / Gübür gübür gübür / Gübür olsun süpürgeen / İlişsin süpürgenin telinden / Agnildanın teninden… / Daalara taşlara / Daalara taşlara / Daalara taşlara / Tfu tfu tfu / Okumaklar yapılarlar bacalıkta / Süpürgeylen elinde"*[30]

Gagauzlar'da "kısma" denilen felç hastalığı için de tekerleme söylenir: *"İvan'dan hastalık / Gitsin daalara / Taşlara üreenden / Ceerinden kolundan / Bacaandan gözünden / Kaşından kulaanın / Aardından burundan / Dilinden dilinin / Altından ayaanın / Altından canından / Başından saçının / İçinden tırnaandan / Tırnaanın altından / Kemiinden kemiinin / Özünden… Daalara taşlara / Cendemin deliine pustielaa / Gitsin kısma gitsin / Gitsin kısma gitsin / Ere batsın / Ere batsın / Ere batsın / Ere batsın"*[31].

Doğum zor olduğunda Azerbaycan'da ebelerin söylediği bir tekerlemede ise Hızır'dan medet umulur: *"Hızır Nebi Hızır İlyas / Bende bendeden hilas / Bollug ucuzlug / Gel gurtar balamı"* [32].

Türkmen "aydım"larından *meşreb* adı verilen ve halkın arasında kolera gibi bulaşıcı hastalıklar yayıldığı zaman moral takviye etmek için söylenen aydımlar ile *porhan aydım* denilen ve akıl hastalarını iyileştirmek için söylenen aydımlar da tekerleme özelliği gösterir[33].

Kazan Tatarlar'ında da sara, sıtma, fıtık, çıban gibi çeşitli hastalıklar için söylenen tekerlemeler vardır. Tatar "imçi"leri ve "kart"ları göz deymesi için *"Tötes tötes hatınnan / Kızdan, kara küzden / Zeñger küzden, yaşil küzden / Koñgırt küzden, usal küzden / Kartlardan, yaşlerden / Yatlardan, duslardan / Tfu tfu bitsin-kitsin / Citmiş agaç başına / Azganga tuzganga / Tigenekke, tufrakka / Cilge oçkan yafrakka / Tfu tfu ütsin kitsin"* ve sara için *"Kara bolıt kiledir / Kara bolıt astınnan / Kara sıyir kiledir / Mögizi kükke tirelgen / Cilini cirge tirelgen / Bir imçeginnen kan ile / Bir imçeginnen may kile / Şunı aşa da şunı eç / (falana) time / Kagılma…"*[34] tekerlemesini söylerler.

Tekerlemelerin bir kısmı ise tabiat unsurlarını ve olaylarını etkileme amacı taşırlar. Mesela yeni ay görününce Erzurum'un Tortum ilçesinde *"Ay gördüm Allah / Amentü billah / Aylar mübarek olsun / Elhamdülillah …"*[35] gibi tekerlemeler söylenirken Kazaklarca söylenen "arbav" ise şöyledir: *"Ay kördim aman kördim / Bayağıday zaman kördim / Eski ayda esirke / Caña ayda carılka"* [36]

Arbavların bir türü de "bulut çağırmak" için söylenir: *"At basınday ak bult… / Koy basınday kök bult… / Koğalı kölder kurıdı, / Kuba candar şöldedi, / Koldan kara cavın ber!… / Canday dosım ak bult, / Omıravdan sok bult!… / Eskek celdi, sur bult / Eriktirmey cete kör!…"*[37].

Gök Tanrısı'na sesleniş "arbav"ı olarak değerlendirilen bir Kazak tekerlemesi ise şöyledir: *"Tasırkasañ, tas cavdır / Kaharlansañ, kar cavdır / Burkansañ, muz cavdır / Muzday temir kursandır / Kel kel bult kel bult / Eki enege tel bult / Ağısı kattı suvlardan / Şiray soğıp kel bult / Şöptiñ bası cerlerden / Cügire soğıp kel bult / Kayıñ basın ayıra kayıra sok / Arşa basın ayıra sok / Tobılğı basın toğay sok / At bavırınan öte sok / Üzengini üze sok / Tebingini tese sok"* [38].

Azerbaycan'da "mövsüm ve merasim neğmeleri" arasında "etigadla elagedar" takvim tekerlemelerinden bir "mahnı"da ise güneş çağrılmaktadır: *"Gün çıh çıh çıh / Keher atı min çıh / Oğlun gayadan uçdu / Gızın tendire düşdü / Keçel gızı*

goy evde / Saçlı gızı götür çıh / Gün getdi su içmeye / Gırmızı don biçmeye / Gün özün yetirecek / Garı tez götürecek / Keçel gızı aparacag / Saçlı gızı getirecek"[39].

Tatar tekerlemeleri arasında da güneşe, rüzgâra, yağmura, buluta, ateşe hitaben söylenmiş sözler yer almaktadır. Kazan Tatarları arasında yel için söylenen *"Cilden tiseñ-cilge kit / Cirden tiseñ-cirge kit / Cidi yul çatı"* şeklinde bir "cil tili" adlı tekerlemenin yanı sıra *"Cir atası, ciren sakal / Cir anası, asıl bike / Tübesine tuklıgın bir / Tamırına nıklıgın bir / İl östine mullıgın bir / İl içinde bizge de bir / Başlıyk tilekni / Küterik bilekni / Koyaş şahit bul"* şeklinde elleri göğe kaldırarak güneşe hitaben söylenen bereket ve bolluk dileme sözleri vardır[40].

Bu örnek metinler ve etrafındaki inanış ve uygulama kütlesi, tekerlemelerin kökeninde şamanist anlayışın ve eski şaman dualarının bulunduğunu göstermektedir. Zamanla asıl fonksiyonlarını kaybetmiş, estetik bir mahiyet kazanmış olan pek çok tekerlemenin eski inanışların izlerini taşıdığı dikkati çekmektedir. Elbette ki bu tekerlemelerin söyleyenleri de şamanlar olmaktan çıkmış, bugünün şartlarında çocukların inhisarına kalmıştır. Yeni metinlere ulaşılması ve şamanizm üzerinde yapılacak yeni araştırmalar konuyu daha da aydınlığa kavuşturacaktır.

NOTLAR:

1 Bu konuda bkz. Will Durant; **Medeniyetin Temelleri**, (Çev. Nejat Muallimoğlu), İstanbul 1978, 112-136; Nevil Drury; **Şamanizm / Şamanlığın Ögeleri**, (Çev. Erkan Şimşek), İstanbul 1996, 22-23; James G. Frazer; **Altın Dal I**, (Çev. M. H. Doğan), 120-146.
2 Nevil Drury, **Şamanizm / Şamanlığın Ögeleri**, (Çev. Erkan Şimşek), İstanbul 1996, 26-27.
3 **Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri**, (Çevirenler: Füzuli Gözelov-Celal Memmedov), Baku 1993, 75.
4 Abdülkadir İnan; *Yakut Şamanizmindeki İjä Kıul*, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, 458-461.
5 Şükrü Elçin; **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara 1986, 590.
6 Pertev Naili Boratav, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul 1982, 146-147.
7 A. V. Anohin; *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, (Çev. Abdülkadir İnan), **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, 404-451 (415).
8 **Tatar Halık İcatı / Yola Hem Oyın Cırları**, (Haz. İ. N. Nadirov), Kazan 1980, 50.
9 **age**, 47.
10 **age**, 51.
11 Nedret Mahmut; *Ballar Folkloru*, **Renkler**, Bükreş 1992,, 134.
12 Gabdullin, **age**, 65.
13 P. N. Boratav, age, 147.
14 **Tatar Halık İcatı**, 39.
15 Malik Gabdullin; **Kazak Halkınıñ Avız Adebiyetı**, Almatı 1974, 43.
16 A. İnan; *Yakut Şamanizmindeki İjä Kıul*, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, 458-461(460).
17 Gabdullin, **age**, 65.
18 ay.
19 Yusuf Azmun; *Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında*, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, 45-53.
20 **Türkmen Folkloru Hezirki Zamanda**, Aşgabat 1976, 59.
21 ay.
22 **age**, 57-58.
23 Ehliman Ahundov; **Azerbaycan Halk Yazını Örnekler**, (Aktaran: Semih Tezcan), Ankara 1978, 131-132.
24 Doğan Kaya; *Anonim Halk Şiiri Olarak Tekerlemeler*, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, II (Sivas 1996), 121-175 (164-165).
25 İ. Hakkı Akay; **Balıkesir Halkıyatı I. C.**, Balıkesir 1942, 65-67.
26 **Şaman Efsaneleri ve Söylenmeleri**, 73.
27 Orhan Acıpayamlı; *Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve* İnanmalar, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi** Dergisi, XX(1-2), Ocak-Haziran 1962, 1-40.
28 Ahmet Caferoğlu; **Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I Oyunlar, Tekerlemeler, Yanıltmaçlar ve Oyun Istılahları Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilayetleri Ağzı**, Ankara 1994, 75.
29 D. Kaya, *agm,* 170.
30 Harun Güngör-Mustafa Argunşah; **Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı**, Ankara 1991, 196.
31 Güngör-Argunşah, **age**, 195.
32 Mireli Seyidov; **Yaz Bayramı**, Bakı 1990, 61.
33 Azmun, *agm,* 32-83.
34 **Tatar Halık İcatı**, 33-35.
35 D. Kaya, *agm*, 172.
36 Gabdullin, **age**, 61.
37 Gabdullin, **age**, 64.
38 ay.
39 Mireli Seyidov; **Yaz Bayramı**, Bakı 1990, 23.
40 **Tatar Halık İcatı**, 37, 50.